

Алла Дмитренко (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент

доцент кафедри документознавства і музейної справи

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

E-mail: dmytrenko.a@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Стобихва: виселене село в джерелах усної історії

У статті висвітлюються основні події з життя села Стобихва Камінь-Каширського району Волинської області та його мешканців у ХХ столітті. Завдання дослідження – проаналізувати фактори, які спричинили трансформацію Стобихви від містечка до вмираючого населеного пункту із застосуванням методу усної історії – фіксування суб'єктивних знань конкретних людей шляхом інтерв'ювання; розшифровування, аналізу і узагальнення зібраних свідчень. Наводяться польові матеріали, що ілюструють основні положення статті. З'ясовано основні причини руйнування села Стобихва у ХХ столітті. Перша – Стохідська військова операція часів Першої світової війни в результаті якої мешканці села були евакуйовані. По закінченні війни стобихівчани повернулися і відбудували село. Друга причина – розбудова Поворського полігону, розміщеного поруч із Стобихвою, що привело до виселення її мешканців у Бессарабію у 1940 році. В період голоду 1946–1947 рр. значна частина стобихівських «бессарабців» повернулась до знищеного села. Третє виселення почалося з 1951 року, коли стобихівчан переселяли у сусідні села та міста і заборонили будівництво нових жител. Залишилась лише невелика кількість мешканців, які до кінця 1980-х років жили без дороги і електрики. Подальшого і більш конкретного вивчення потребують усі сторінки історії села ХХ століття, особливо період Другої світової війни та перших повоєнних років і протистояння в середовищі стобихівців. Доцільно з'ясувати географію розселення мешканців Стобихви, виселених у 1940–1950-х рр. Доцільне вивчення звичаєво-обрядової культури. Зібрані, проаналізовані та викладені у статті матеріали сприятимуть вивченню місцевої історії, збереженню та популяризації історичної та культурної спадщини, формуванню туристичних маршрутів.

Ключові слова: усна історія, інформанти, Волинь, село Стобихва, біженці, переселення / виселення.

Alla Dmytrenko (Lutsk)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Documentation and Museum Affairs

Lesia Ukrainka East European National University Ukraine

E-mail: dmytrenko.a@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Stobyhva: the dispossessed village in sources of spoken history

The article covers the main events of the life of the village of Stobyhva in Kamin-Kashirsky district of Volyn region and its inhabitants in the twentieth century.

The task of the study is to analyze the factors that caused the transformation of Stobyhva from the town to the dying settlement using the spoken history method - fixing the subjective knowledge of specific people through interviewing; decoding, analyzing and summarizing the collected evidence. Field materials are provided illustrating the main items of the article.

The main causes of the destruction of the village of Stobyhva in the twentieth century were found out. The first was the Stohid military operation from the time of the First World War, as a result of which villagers were evacuated. At the end of the war the inhabitants returned and rebuilt the village. The second reason was the development of the Povorsky landfill located next to Stobyhva, which led to the eviction of its inhabitants in Bessarabia in 1940. During the famine of 1946-1947 a large part of the «Bessarabians» of Stobyhva returned to the destroyed village. The third eviction began in 1951 when the villagers were resettled to the neighboring villages and towns and were forbidden to build new houses. Only a small number of inhabitants, who by the end

of the 1980s lived without a road and electricity, remained. Further and more specific study of all pages of the history of the village of the twentieth century is needed, especially the period of the Second World War and the first post-war years and the confrontation between Stobychva inhabitants. It is reasonable to find out the geography of the settlement of the inhabitants of the village evicted during 1940-1950's. It is expedient to study the custom-ritual culture. The materials collected, analyzed and described in the article will promote the study of local history, preservation and popularization of historical and cultural heritage, and the formation of tourist routes.

Key words: spoken history, informants, Volyn, Stobychva village, refugees, resettlement/eviction.

Постановка проблеми. В останні десятиліття в Україні значного розвитку набули усно-історичні дослідження, які є особливо актуальними у краєзнавстві, при вивченні історії та культури окремих населених пунктів. Застосування методу усної історії дозволяє, крім політичної, особливу увагу звернути на соціальну історію – життя людей, яка раніше практично була поза увагою науковців, що спричинило чимало білих сторінок у краєзнавстві. Ми увійшли в XXI століття з великою кількістю відкритих проблем XX століття. Невирішеними залишається багато питань в історії населених пунктів, житті людей, їх сприйнятті політичних реалій у той чи інший період історії. З кожним роком все менше стає носіїв історичної пам'яті, які з власного досвіду чи з розповідей батьків і дідів знають про події минулого століття. Тому, щоб якомога повніше пізнати своє історичне минуле, слід активізувати усноісторичні дослідження. Все це сприятиме збереженню історико-культурної спадщини та її популяризації, формуванню реального патріотизму і любові до рідної землі, її історії, культури та довкілля. Зібрані і проаналізовані матеріали можуть бути використані при розробці туристичних маршрутів, формуванні осередків етно– і зеленого туризму.

Особливе місце серед волинських сіл займає село Стобихва Камінь-Каширського району, пройшовши складний шлях від містечка з розвинутою інфраструктурою до невеличкого вмираючого села. Нещодавно (червень 2019 р.) Стобихву відвідали польські музейники, які збирають усні свідчення про події Другої світової війни¹, а також німецькі історики, що збирають відомості про поселення євреїв (МГІ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія села Стобихва дотепер залишається недослідженою, за винятком кількох газетних статей, в яких переоповідаються загальновідомі факти з праці М. Теодоровича, подаються фрагменти спогадів окремих мешканців села та відомості про стобихівську святиню – ікону Миколи Чудотворця, що оновилася у 1995 р.² Невелику статтю про Стобихву підготував М. Якименко³. Частково опубліковані спогади жительки с. Стобихва Галини Макарук⁴.

Основним джерелом при підготовці дослідження стали польові матеріали, зібрані автором у ході історико-етнографічних експедицій Музею етнографії Волині та Полісся і кафедри документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (2010)⁵ та Державного наукового центру

¹ На Камінь-Каширщині польські музейники збирали свідчення про події Другої світової війни. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/na_kamin_kashirshhni_polski_muzejniki_zbirali_svidchennja_pro_podiji_druhoji_svitovoji_vijni/2019-06-07-4673.

² *Зубчук К.* Галина Макарук: «Тепер могу і вмирати». URL: <https://www.volyn.com.ua/news/122952-halyna-makaruk-teper-mozhu-i-vmyraty>; *Нивчик С.* Село моє, для мене ти єдине. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/9-selo-moe-dlya-mene-ti-edine-trista-lit-stobikhvi.html>; *Романюк Н.* Стобихвицьке диво. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/985/164/35799/>; *Слюсар Н.* Оновилася ікона у хаті – а в господаря відкрився дар передбачення. Режим доступу: URL: <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/33099/>; *Солоненко М.* Літописці не перевелися. URL: <http://www.golos.com.ua/article/296949/>; Четыре жизни бабы Ляшихи. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashihi>; *Якименко М.* Попроси у криниці дощу. URL: <http://www.golos.com.ua/article/184430>.

³ *Якименко М.* У Стобихві свій календар. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 64 / Упоряд. Г. Бондаренко, Н. Пась, А. Силук.* Луцьк, 2017. С. 51–55.

⁴ Усна історія села Стобихва у спогадах Олени Макарук / Уклала А. Дмитренко. *Там само.* Луцьк, 2017. С. 55–66.

⁵ Архів Музею етнографії Волині та Полісся при СНУ імені Лесі Українки, ф. Польова етнографічна практика Стобихва–2010, оп. Дмитренко.

захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (2012)⁶. Опитані інформанти 1925–1951 рр. народження (див. фото 1–10). Експедиційні матеріали дозволяють простежити основні віхи історії села Стовбихва ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наприкінці ХІХ ст. Стовбихва була містечком із п'ятьма вулицями і трьома провулками, з численними будинками, з більш, ніж тисячним населенням, з церквою, синагогою, крамницями, трьома щорічними ярмарками. В різні роки тут працювала гуральня, цегельний завод, сірникова фабрика, водяний млин. Через містечко проходила телеграфна лінія, що йшла із Ковеля на Пінськ⁷, а також дорога, що зв'язувала ці два міста: «*Це було місто. Це все йшло з Повурьска на Пінск. Тут була перевалочна база. Ну, і на Кам'янку*» (НЮО). Іноді свідчення респондентів розходяться. Наприклад, одні знають про реальне існування дороги із Поворьска до Пінська: «*А це ж дорога була з Повурьска і на Пінськ*» (МГІ), а інші вважають, що її мали будувати у міжвоєнний період: «*Мала дорога ітє сюда, на Пінск <...> з Повурьска через наше [село – А. Д.]*» (НЮО). У роки Першої світової війни німці побудували вузькоколійку з Ковеля до Стовбихви і Каменя-Каширського: «*А це в чотирнадцятому році, це вже німець зробев дорогу <...> з Ковеля до Камінь-Каширського*» (НЮО).

Стовбихва була невеликим містечком. У 1880-х рр. тут проживали 561 мешканець, у 1897 р. – 1214, у 1909 р. – 1304, а в 1911 р. – 1467 осіб⁸. Як бачимо, динаміка зростання чисельності мешканців у містечку була позитивною. Долю Стовбихви та її населення істотно змінили Перша світова війна і будівництво Поворьського полігону близькість до якого фактично зупинила життя в селі.

У роки Першої світової війни Волинське Полісся стало ареною жорстоких воєнних дій. Тому у липні–серпні 1915 р. почалася масова евакуація населення краю у тиллові райони Російської імперії⁹. Були виселені і мешканці містечка Стовбихва, яке кілька років перебувало у зоні бойових дій: «*Тодє <...> итери рокі фронт стояв. З теї стороне Стохода стояли рускіє, а тут німці стояли*» (НЮО). Стосовно часу виселення мешканців Стовбихви, історики відзначають, що населення Ковельського повіту було евакуйоване до середини осені 1915 р.¹⁰, а респонденти називають 1914 рік (МГІ; НЮО).

За спогадами інформантів, місцем переселення стовбихівців були населені пункти Симбірської, Білгородської, Курської губерній. Наприклад, батько Галини Макарук з родиною був на Волзі, у Симбірській губернії, а родина мами – спочатку у Білгородській, а потім у Курській губерніях. Окремі родини переселили в сусідні села і повіти: «*І хто де. Хто були даже близько. Отут, по нашим районі були, даже по області*» (МГІ)¹¹. Родина Любові Герасимчук переїхала в район м. Сарни Рівненської обл.: «*<...> от наші батьки розказували, як була царська война, вони виєжжєсли беженци, коло Сарно дєсь там були*». А батькова сестра з дітьми, чоловік якої був в Америці, опинилась у Польщі: «*<...> як була царська война, то вони були в Польщі, їх вивозили в Польшу*» (ГЛЯ).

Родину мами Юхима Набруска, який, зі слів мами знає про те, як відбувалося переселення, перевезли на Курщину. Батьки п. Юхима одружилися лише 1912 р. Батька забрали на фронт, тому мама їхала зі своєю родиною. До Пінська добиралися возами. Родина мами Юхима Набруска навантажили три вози, кожен з яких був запряжений парою волів. З собою брали різноманітне

⁶ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Камінь-Каширський–2012, оп. Дмитренко.

⁷ Теодорович Н.И. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Т. V.: Ковельский уезд. Почаев, 1903. С. 297–298.

⁸ Стовбихва: відкрили пам'ятний знак загиблим односельчанам у Другій світовій війні. Режим доступу: URL: <https://kamin.rayon.in.ua/news/76187-stobihva-vidkrili-pamiatnii-znak-zagiblim-odnoselchanam-u-drugii-svitovii-viini>.

⁹ Дем'янюк О. Переселення західноукраїнського населення під час Першої світової війни. URL: [¹⁰ Дем'янюк О. Вказ. праця.](http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/pereselennazahidnoukraienskogonaselennapidcaspersoiesvitovoievijniavtordemanukoleksandr; Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. З історії евакуації та біженства мешканців Волині у період Першої світової війни. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Наук. зб. Вип. 58 / Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силуок, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 51.</p>
</div>
<div data-bbox=)

¹¹ Усна історія... С. 59.

майно – терниці для тертя льону, ступи для товчіння зерна та ін. У Пінську все майно і навіть волів повантажили у вагони: *«Ну, мати казала, що в нас було три пари воливі. Тоді ж, то моя мати розказувала, їхали волами до Пінска <...>. Каже, ме тре пари воливі, тре підводи нагрузели. Разне барахло. І ступи <...> везли тудя. І терниці, шо терти льон. Каже, везли ме все тудя. <...> І ме нагрузели своє все, що було, ну обшем, багаттє, і везле тудя, їхали до Пінська. А в Пінську погрузели їх в поєзд і завезле в Курську губернію. [А. Д. А воли де поділи?] З собою всьо забрали. У вагони все їм представили, все, аякже. Всьо забрали, вони все завезле тудя. А батька забрали на фронт. От. А мати, воне женилися в двінадцятим році, в чотирнадцятому році, то вони молодеї буле, то вона з батьками їхала своїми»* (НЮО).

Ті стобихівці, яких воєнне лихоліття закинуло у Поволжя, зіткнулися із голодом. За спогадами переселенців, в ті роки, щоб вижити, навіть землю їли¹². Рідним Галини Макарук, які були в Симбірській губернії, намагався допомогти дід по батьковій лінії Гордій Кравчук, який у 1912 р. виїхав до Америки і жив у Детройті. Будучи дуже ошадливим, він зміг назбирати певну суму грошей. І коли на Поволжі почався голод, *«слав гроші на Леніна»*, щоб допомогти голодуючим Поволжя, серед яких була його дружина і діти, про що пізніше писав у листі родині: *«[Дід посилав – А. Д.] Гроші на Леніна. Щоб помогле голодаючим Поволжя. Там його жінка, діти. [А. Д. Ви вже дізналися потім?] Потім. Дід писав, чи вам, як уже воне сюде добралися, стала Польща і мона перепесуватися. То він писав, чи давали тобі допомогу, бо я великі гроші слав всі туде, на це»* (МГП).

Повернення вимушено переміщеного населення Волині розпочалося вже з червня 1916 р., значно активізувалося з весни 1917 р., досягнувши масового характеру у 1918 р.¹³. В цей час розпочалася громадянська війна, що утруднювало повернення біженців. Якщо переселення на схід було організованим, то назад добиралися самотужки: *«То там, оттуда, як хто як міг, так*

і [поверталися – А. Д.]» (НЮО). Очевидці оповідали своїм дітям про те, що повернулися не всі, багато людей померло або ж були вбитими: *«Бо, от мати казала, ше стояли в Києві, то ше бомбили. То громадянська ж війна ще була. То каже, там побели, і одного, вона казала, дядька, другого, шо це вбели»* (МГП)¹⁴. Більшість стобихівців повернулися додому у 1920–1921 рр.: *«Баба [повернулася – А. Д.] у двадцятому десь, чи в двадцять першому [році – А. Д.]»* (МГП).

Вдома мешканці Стобихви на місці своїх колишніх жител застали залишки печей, вціліло лише кілька будинків¹⁵. Решта згоріли, у т. ч. й церква, або ж були розібрані австрійцями на бліндажі¹⁶. Дослідники відзначають, що на лінії Південно-Західного фронту села були повністю зруйновані, склались несприятливі умови для відновлення сільського господарства. Реевакуйовані мешканці змушені були жити по лісах, у землянках, окопах¹⁷, бліндажах. В ході експедиції такий бліндаж зафіксований на обійсті, що належало Федору і Федорі Смолярчукам.

Бліндаж на колишній садибі Смолярчуків. 2010 р.

Впродовж десяти років Стобихва відродилася: працювали магазини, початкова школа. З розповідей батьків і дідів старожили пам'ятають і про суспільно-політичне життя у селі в міжвоєнний період. 1926 р. у Львові створений Сельроб, що мав прорадянське спрямування: *«Но в нас Сільроб, рух був. У тридцять третьому дето році той Сільроб – це виступали проти Польщи.*

¹² Четыре жизни бабы Ляшихи. Режим доступу: URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashih>.

¹³ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Вказ. праця. С. 52, 53.

¹⁴ Усна історія... С. 59.

¹⁵ Четыре жизни...

¹⁶ Якименко М. У Стобихві свій календар...

¹⁷ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Вказ. праця. С. 53.

Шо долой поляків, за возз'єднання із Східною Україною» (МГІ)¹⁸. Волинський воєвода у жовтні 1932 р. писав про те, що в Ковельському повіті багато сільробівських організацій, через які комуністи активно поширюють ідеї революції¹⁹.

Очоловав осередок Сельробу мешканець суцільного із Стовбихвою села Смоляри Йосип Потарський. Членами Сельробу була в основному біднота, однак іноді до організації потрапляли і більш заможні господарі, які не могли стерпіти зневажливого ставлення до себе: *«Вже поляків, не любили вже. <...> Бо шо ж ти? – Ти хлоп, бедло, а вони пани. А як хто такей, як в мого батька характер, то він дуже непокірний був» (МГІ). У Смолярах жили родичі Ілля Кравчука і його дружини Олександрри, які всі були членами Сельробу: «Мої по батькові рідня, тут було село якраз на полігоні, Смоляри. <...> по материній лінії, там було дітей багато і бабині брати, моєї бабусі по матері, у їх було сім братів, землі не хватало, воне всі були членами КПЗУ» (МГІ). Мама, як стверджує Галина Макарук, за наполяганням родичів, вирішила, що батько також має бути членом осередку і отримати відповідне посвідчення. Так Ілля Кравчук, маючи зовсім інші переконання, став членом Сельробу: «Туди ж пропонують матері, щоб і батько поступев. Батькові мати не казала, бо він і не вступев би, мабуть. Но мати дає дозвіл на те все, плотить материн рідній дядько тре злоти за білет і батькові дають білет, видають тоже, члена КПЗУ. І він теж щитається в Сільробу» (МГІ)²⁰.*

В липні 1932 р. в лісі між селами Троянівка і Смоляри проходила конференція Ковельської організації КПЗУ, у якій брала участь відома учасниця комуністичного руху Ольга Коцко. Свідченням цієї події був пам'ятний знак: *«Тут проходив з'їзд КПЗУ у Смолярах. Приїжджала Ольга Коцко <...>. І в нас даже стояла така тут тумбочка із зірочкою там, і що тут проходив з'їзд КПЗУ під керівництвом Ольги Коцко» (МГІ). Олександра Кравчук, яка була надзви-*

чайно активною людиною²¹, разом із подругами ходили слухати, про що там говорили: «Туде ж, мати в мене така була, носа любела всюди вткнути. Вона ходела з другою падругою слухати під вікно десь, шо там говорять» (МГІ)²².

У 1932 р. на Ковельщині вибухнуло повстання селянства, організоване комуністами. Діяльність Сельробу була заборонена, а на територію Ковельського повіту введені війська. Як свідчать дослідники, влада жорстоко розправлялася із повстанцями і мирними жителями – руйнували і палили села, катували, розстрілювали і арештовували селян²³. У спогадах старожилів знаходимо приклади страшної розправи: *«Мати, як стане розказувати, то страшно. <...> ті всі, кого поляки похалили, страшно мучили. Був такий дяк, <...> Терешко Терентій, моряк сам <...>. Він, чи з Верхів, чи з Піщаного. <...> як його вже поляки зловели, то мати каже, дід тоже його возев, бо то брали, поліція приказувала. Йому поламали руки, ноги». Заарештовано й багато молоді: «Тут, у нас тут була екекуція на місці. Місто. І тут дівчат було багато <...>. Каже мати, там рехло, вищали, так воне їх бели і кості ламали» (МГІ)²⁴.*

У жорна карателів потрапив й Ілля Кравчук, у якого знайшли посвідчення члена Сельробу. Його і ще чотирьох осіб відправили в табір до Берези Картузької. Однак, завдяки тому, що родина Кравчуків була заможною, так як дід жив в Америці і не забував про свою родину, бабуся «вкупила» свого сина: *«Батька забрали мого тоже. Знайшли той білет, був у сундукови. <...> забрали батька, забрали ще чотири чоловіки. Посадили їх уже у Берьозу Картузькую, везле. Суде буде. Але баба розкелула ті долари свої, що дід вже вислав, і вона батька вкуплює. <...> а ті сиділи» (МГІ)²⁵.*

Особливо переслідувалися активісти прокомуністичних організацій, зокрема і Йосип Потарський, за голову якого обіцяли нагороду в розмірі 2 тис. злотих. За свідченням істориків, Йосип Потарський у ті роки загинув²⁶. Мешканці

¹⁸ Усна історія... С. 59.

¹⁹ Історія Ковеля. Режим доступу: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Ковеля.

²⁰ Усна історія... С. 59, 60.

²¹ Четыре жизни...

²² Усна історія... С. 59.

²³ Заболотний І. Нескорена Волинь. Львів: Каменяр, 1964. С. 142–143; Історія Ковеля.

²⁴ Усна історія... С. 59.

²⁵ Там само. С. 59, 60.

²⁶ Заболотний І. Вказ. праця. С. 142–143; Історія Ковеля.

с. Стобихви впевнені, що він не був страчений, а втік на територію Східної України і жив на Донбасі. Припускають, що він вдруге одружився, так як його син приїжджав у Нововолинськ, де проживало багато стобихівчан, розшукувати рідню. Батька на той час вже не було: *«Я <...> найшла, що Йосип Потарський був повішений у Ковелі, в тюрмі. Це неправда. Йосип Потарський втік, добрався в Східну Україну. Чи він отсидів, я не знаю, но він на Донбасі okazaвся. У його син, уже він там видно другий раз женився, і був його син, і той син приїжджав у Нововолинськ рідню шукати. Що значить батько казав, і всьо, вже його не було»* (МГІ)²⁷.

Активістам прорадянських організацій, що втекли у Східну Україну, в більшості не пощастило, так як вони були визнані націоналістами і також були покарані: *«А ті, що втіли перейти річку, це перебраться на Східну Україну, Сталін побрав, кого розстріляв, а кого в тюрму посадили. Їх не везнали. Їх везнали націоналістами. Бо воне, таяк би України хотіли. І нічого їхнє оте не дало»* (МГІ)²⁸.

Збереглись у пам'яті старожилів і спогади про 1939 рік, з яких бачимо, що окремі польські родини, з початком німецької окупації Польщі, втікали в Радянський Союз: *«Вже поляки, вже отоді їхали і німець. <...> Втікали в Радянський союз. А їх бідненьких туде всіх, отой цвіт польський»* (МГІ). Такий пан, що їхав бричкою, запряженою двома парами коней, зупинявся на нічліг і в родині Кравчуків у Стобихві. Хто він – Галина Макарук не знає. Можливо, відомий художник. Але місцева вчителька п. Матушевська, побачивши його, цілувала руку, наголошуючи, що *«ніколи в житті вона не мріяла цього пана зустрінути, щоб побачити наяву. І вона, жінка, но цілувала йому руки»* (МГІ). Цей пан намалював портрет маленької сестри п. Галини, який зберігається дотепер: *«<...> і так в сестри є ше й портрет, <...> так маленька сестра бігала, то він бистренько її нарисовав олівцем. То ше є вона, ми бережем по цей день той портрет»*. А батькові, за те, що знайшов загублену у клуні каблучку, подарував воза: *«То дав батькові воза, лишив він, от. Бо кальцо обручальне згубев у клуні, батько йому найшов, отдав, то він за те воза лишев»* (МГІ)²⁹.

З надією на краще життя у вересні 1939 р. стобихівчани зустрічали радянську армію. Вбралися у святковий одяг, (*«як на Паску, казала мати»*), у руки взяли червону тканину, зробили браму з написом «Ласкаво просимо»: *«Ну, каже мати, то було свято»*. Однак уже тоді село розділилося на дві частини – бідні підтримували нову владу, а заможніші господарі стояли осторонь: *«Но мої батьки <...> не ходили на те свято. То йшли більші бідні, таке, лодирі, казали, голота в селі зветься»*. Солдат розмістили по хатах і тоді сільські мешканці з перших вуст почали дізнаватися про реальне життя в Радянському Союзі – про колгоспи і особливо голод: *«І ті солдати трошки людям стали казати, шо не дуже спішіть, вас будуть у колгоспи. Шо там, от про голод. А про голод і так прочували вже. Вже прочували, шо там в Україні був такей голод»* (МГІ)³⁰.

Після вересня 1939 р. в селі постала нова влада, яка одразу ж склала списки заможних для виселення у Сибір: *«Отак – хата жестю крета – на Сибір, велосипед маєш – на Сибір, земля є – на Сибір»*. Але на той час із м. Куйбишева (тепер – м. Самара) приїхав земляк Йосип Михнюк, учасник громадянської війни, який служив в армії Будьонного. Він порвав складені списки, переконавши при цьому сільських активістів не відправляти людей до Сибіру. Саме завдяки йому жоден із стобихівців, на відміну від мешканців сусідніх сіл, не був виселений: *«<...> оцей наш земляк Йосип Михнюк, він там перейменувався на Михайло. Він приїхав і порвав теї списки, у цих активістів. Він був у Куйбишеві, на Волзі. Він служев у Будьонного весь час. Він був юрист сам. І він сказав: хлопці, не смійте своїх чіпати. І в нас, дякувати Богу, тако, будь би то порозкуркуловали, але на Сибір ни одну сім'ю, на відміну від Верхів. Там повезле. <...> Хто втік, то воне до сорок першого року скривалися»* (МГІ).

З позитивних змін, що відбулись у селі після 1939 р., інформанти називають відкриття магазину, в який завезли «мануфактуру», цукор і сіль, які призначалися лише для бідноти. Середняки і багаті господарі нічого не отримували: *«Моєму батькові не дале нічого, абсолютно – ни солі, ни сахару, ни матерії. Ботіночки хтіли сестри старшії – не. І так нічого»*. Лише навесні,

²⁷ Усна історія... С. 59.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. С. 58.

³⁰ Там само. С. 60.

коли в родині завідувача магазину закінчилось сіно для худоби («*Бо їм за отую агітацію, за тем всім, не було коле наробети ні сіна, нічого*»), дружина звернулись до матері Галини Макарук з проханням поміняти сіно на сіль: «*Кумо, може у вас сіно лише є, чи солома? <...> То я вам соли дам*». Сіль у ті часи була своєрідним стратегічним товаром: «*Сіль – це було, знаєте... Я знаю, сіль у куточку закам'яніє, але шоб завжди, бо без солі не виводися. Бо то й під час війни саме страшно, то без солі бути*» (МГІ)³¹.

У селі був створений колгосп імені Сталіна. У ті роки сільських активістів із західних регіонів України возили у Східну Україну, щоб показати, як добре там живуть люди. Із Стовбихви на Схід поїхав Федір Набруско, по вуличному Чміль, який, повернувшись, розповідав землякам, що «*Там даже на картоплі помідори ростуть! Я своїми очема бачив*». На думку інформантів, він побачив картоплю із насінневими плодами (ягодами), які є неїстівними³².

Саме в цей час радянські активісти почали відходити від давніх народних звичаїв – перестали ходити до церкви, відзначати свята: «*Бо знаєте, прийде оця, родичі наші, по дідові, то батькови, тий, із Смоляр, – То ви ше паску пекле? – А мати каже, да. – А ми в Корчака!, о. – Це вже вони партійне там собрание проводили. Ми паскі не пекле. Ну, то для матері шось таке було, о. Ходить уже, тут одна така була, Федора, – О! То ви ше богу молитесь! Я свої ікони всі векінула з хати!*» (МГІ).

Справжньою бідою для Стовбихви став Південно-Західний авіаційний полігон, який існував ще з міжвоєнного часу. Є навіть згадки, що в цей період стовбихівчан також виселяли³³, але про це нічого невідомо. З входженням Західного регіону України до СРСР, почалась розбудова названого полігону, розміщеного на суміжних територіях Камінь-Каширського, Ковельського і Маневицького районів, у безпосередній близькості від Стовбихви. 1940 р. мешканців Стовбихви та ряду сусідніх сіл переселяють у звільнені від німців села Бессарабії, у новостворену Ізмаїльську область (1940–1954 рр.). Одні респонденти

вважають, що їх виселили саме із-за полігону: «*В сороковому. Палігон. Тут Польща зачала полігон будувати. Там Смоляри, то на нет ско- село. А потом, як советська власть прийшла, то, значить, і нас розширили, цей полігон. Нас веселили тудя [в Бессарабію – А. Д.]. З-за полігона» (НЮО). Інші ж наполягають на тому, що влада хотіла виселити мешканців: «*Та ми вже, який там палігон! Там, як я от зара кажуть, не вельми він і мішав, це було просто убрати*» (МГІ). Під виселення, крім Стовбихви, потрапили і сусідні села інших районів: «*То взяли вони Стовбихву, Бережницю, Черськ, Заячівку – це вже Ковельський, Маневицький райони, Грушівку, Гулівку і Горно і даже Стовбихівку. І ціх людей повезле. Погрузели і повезле <...> в ту Бессарабію. <...> В сороковому році» (МГІ)³⁴.**

Однак не всі стовбихівці погодились на виїзд у Бессарабію. У селі залишилося біля 20 сімей, у т. ч. й родина Кравчуків, яка не погодилася на виїзд. Не поїхали всі родичі Галини Макарук по лінії батька, а також мамині батьки, у той час як її брати, що були комуністами, погодились на переселення: «*[Не поїхали – А. Д.] Мій батько, мати, його сестра, батькова і по матері батьке, хоч її, бабини брате, всі комуністи, уже воне комуністи буле, поперли всі туди, баба не поїхала моя, за братами. Від рідні одстала. З-за матери і вони дуже в Бога ввірували. І батько, всі, і дід, сказали, шо нам з неми не по дорози. І ми лишилися тут. Нас десь двадцять хат, які не захо- тіли їхати в Бессарабію» (МГІ)³⁵.*

Відмовившись їхати в Бессарабію, Ілля Кравчук і його дружина Олександра (по сільському – Ляшиха), надіялись перевезти хату до Камінь-Каширського. Однак надії не справдилися, тому що родини, які залишилися в селі, змусили розібрати свої обійстя буквально впродовж дня: «*Ту хату за- ставили за день розібрати. Ми її розібрали, завіз батько до Верхів, село тут, п'ять кілометрів, почалеся хутора верховське і вин тільки до тех хуторів. І склали ту хату в кучку, дерево і війна почалась. Навесні мали строїтись – почалась війна*». Пізніше хату знову перевезли до Стовбихви, де вона стоїть до сьогоднішнього дня (МГІ)³⁶.

³¹ Там само. С. 58.

³² Там само. С. 60.

³³ Експедиція в село Стовбихву. Режим доступу: URL: https://vf-ndc-oasu.ucoz.ru/news/ekspedicija_v_selo_stobikhvu/2010-07-05-100.

³⁴ Усна історія... С. 60.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. С. 58.

З родини Любові Герасимчук в Бессарабію виїхав один брат, а всі інші, на запрошення другого брата, який був у приймах у с. Карпилівка Камінь-Каширського району, переїхали туди: «<...> ми не були в Басарабії, бо нас забрав той, що в Кропилиці був в приймаках. Він каже, що ви туди поїдете, їдьте до нас, і будемо жити, вам дамо поля, і дамо всьо. Нас там любили, мій брат, то вже батько його був добрий. А брат уже був такий, що в світі є, то він робив». Родина прожила там до приходу німців, а потім повернулася у своє село: «Але ми зиму перезимували, прийшов німець і ми назад сюди прийшли. Німець сказав йдіте по містам. І ми пошли сюди, і так і живем тут» (ГЛЯ).

Мешканців волинських сіл привезли у села Арцизького району, засновані свого часу німецькими колоністами, які на початку вересня 1940 р. були виселені відповідно до німецько-радянської Угоди про евакуацію. Майно німецьких родин передавалося місцевим органам влади. Тут було створено ряд колгоспів. І саме сюди переселялися селяни з різних районів СРСР³⁷, у т. ч. і з Волині. Галина Макарук неодноразово провідувала земляків на Одещині, тому добре знає географію їх розселення. Стобихівці і мешканці сусідніх сіл були розміщені у селах «Фриндешталь» (Фріденсталь, з 1944 р. – Мирнопілля), Плоцьк, «Деневіц» (Денневіц, з 1945 р. – Прямобалка), «Шампанос» (Новий Фершампенуаз, з 1945 р. – Новоселівка) (МГІ). Любов Гривенець пригадувала, що в цих селах до них взагалі не було українців: «<...> нас привізли в німецьке село, там німці тільки жили. З таких, українців, нікого не було. І ні з руських, і ні з українців, нікого не було» (ГЛА).

На початках стобихівським «бессарабцям» пощастило більше, ніж землякам удома. Переселення відбулося восени, коли вже зібраний урожай, в кожній хаті були великі запаси продовольства, тому нове місце сприйняли з великим оптимізмом. Вражало все, насамперед великі ні-

мецькі будинки, їх інтер'єр на умеблювання. Вразила навіть підлога, пофарбована у жовтий колір: «Їх розмістели по хатах. Там хате, я ж вам казала, обстановка, шафи, ліжка, яких вони не бачили. Каже, даже підлога. Їм так давно було. Все, от ми любим бордовим кольором поле красети, а там жовтим. Все жовте» (МГІ)³⁸. За спогадами переселенців з інших волинських сіл, у великих німецьких будинках селили кілька родин (за кількістю кімнат)³⁹. Та це не засмутило нових мешканців. Адже амбари були повні зерна і не потрібно було думати ні про їжу для себе, ні про корми для худоби. Навіть у печах стояв спечений хліб, який попередні господарі не встигли вийняти: «Каже, в піч заглянеш – хліб стоїть, не ветягли, не вспіли. Всьо покенули вони бідні» (МГІ), що є свідченням того, що переселення німців було примусовим, хоч за Угодою мало відбуватись добровільно⁴⁰. Тому перший рік стобихівці прожили «як у раю»: «А вже в погрибах – від вина, бочки вина повні. Ті амбари повні зерна – кукуруза, пшениця. <...> Рай був. <...> І почале жети. Колгосп був. Каже, яка там робота. Але, каже, вже шо отпиле, шо одгуляли! Житть маліна! Не роби собі. Зерно линувалися коровам там, чи коням давати, щоб іте на гору брати, то прокручували дирке, щоб сипалося у жолоб» (МГІ)⁴¹.

Життя налагоджувалося. Стобихівці пригладалися до життя місцевого населення. Їх дивували їхні звичаї та окремі елементи побуту, наприклад, приготування мамалиги з бринзою, про що вони раніше ніколи не знали (СОМ). Любов Гривенець здивував звичай проведення «вечорок», на яких, на відміну від стобихівських, дівчата не пряли. У 1943 р. п. Любов виходила заміж і їх з чоловіком Яковом у колишній німецькій кірсі вінчав румунський священик під супровід румунських півчих. Інформант до останніх років життя пам'ятала той піснеспів: «Домне мілуєште, домне мілуєште» (ГЛА). До сьогоднішнього дня вишиту сорочку у селі на-

³⁷ Сорока Ю. Західноукраїнські землі на початковому етапі Другої світової війни: біженці, військовополонені, обмін населенням. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 34. С. 4–8. Режим доступу: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_34_3/.

³⁸ Усна історія... С. 61.

³⁹ Жарчинська О. Додому з Бессарабії волиняни йшли місяць. Режим доступу: URL: <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/04/01/8337>.

⁴⁰ Сорока Ю. Вказ. праця.

⁴¹ Усна історія... С. 61.

⁴² Там само.

зивають терміном «малороска», невідомим у сусідніх селах. У похоронній обрядовості прижився бессарабський звичай дарувати присутнім під час ритуалу тканину і хустки (МГІ).

Життя стобихівців в Бессарабії почало мінятися з початком війни. В села прийшли румунські солдати: «*І Антонеску прийшов. В постолах солдати руминські, із шкури, з живеці, отеї ланті*». Місцеві колгоспи зберігалися, тому, як і в мирні часи, ходили на роботу. Однак за будь-який непослух, румунські солдати били нагайкою: «*І так той колгосп продовжував. Взяле руміни, на роботу ходели. Руміни нічого, в їх нагайкою. Слово не так – по плечах паиол. І жиле. Але ж, нічого, там не страшно. Бо німців вони майже не бачили*» (МГІ)⁴².

Ситуація змінилася тоді, коли у с. Деневіц вбили румунського солдата. У злочині звинуватили «поляків» (волинських переселенців). Зібрали усіх, виставили в ряд – спочатку дітей і жінок, далі – чоловіків. Вибрали кожного третього чоловіка і одразу ж розстріляли 10 стобихівців, яких не дозволили навіть похоронити: «*Но в Деневіцах убели руминского солдата, хтось убев. Їхав він кіньми і убели солдата, найшле в кукурудзі. І кенули. Нас там звали поляками, наших людей. І їм сказали, шо то тільки поляки могле. І збирають людей, і веставили. Зразу малих й жінок, а потім чоловіків тільки веставили і кожного третього – вейди, вейди, вейди. І так їх було тридцять душ. Десіть душ сразу вевели і розстріляли. А як за три дні не признається, на третій день знову буде, от. Будемо вже й жинок, і дівчат, і всіх, от. Хоронети не дале. Тільки так, присепали*» (МГІ). Серед розстріляних був і брат Любові Герасимчук, який з молодією дружиною виїхав у Бессарабію (ГЛЯ). За три дні вбивцю знайшли. Ним виявився молдаванин, який украв коней і вбив того солдата. Але люди вже були розстріляні: «*А люди то, десіть душ наших чоловіків загубели. Це велике, наших стобихівців розстрілили. Вже ці жинки плакали, вже воно їм не мело було нічого*» (МГІ)⁴³. Але якось дожили до кінця війни.

⁴³ Усна історія... С. 61.

⁴⁴ Там само. С. 58.

⁴⁵ Романюк Н. Поліщуків-новобранців розстріляли за запізнення у військкомат. Режим доступу: URL: http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstrilyaly-novobrantsiv-za-zapiznennya-u-viiskkomat/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0q1CRMQFXplsrKdUKQXqD_geutLiM5CmPdHkRoq8BVs.

⁴⁶ Там само. С. 61.

У Стобихві та навколишніх селах воєнні роки були ще тяжчими. У перші дні війни події розвивалися настільки швидко, що стобихівські чоловіки не встигли потрапити на фронт. Ілля Кравчук вже 23 червня був у військкоматі. Однак саме в той час 2 німецькі літаки почали бомбардування, пошкодили будівлю військкомату, тому всі присутні розбіглися хто куди і повернулися додому, що, як потім з'ясувалося, врятувало їм життя: «*А наші мали щастя, шо повтікали. І так батько лишився мій, і дядько, батьковей сестри чоловік, лишилися вже отут*». Ті ж чоловіки, які прийшли до військкомату пізніше, були розстріляні, про що свідчить хрест у полі біля с. Великий Обзир: «*А ті, хто запізнилися, прийшли в воєнкомат, то їхати як з Обзира сюде, то стоїть там у полі хрест, то їх погрузели чекісти на машену, вевезли за Камінь і розстріляли всіх, щоб не оставалися*» (МГІ)⁴⁴. Нещодавно опубліковані свідчення очевидця цієї події, який 55 років прожив в Одесі і тепер повернувся на батьківщину⁴⁵.

Мешканці сусідніх із Стобихвою сіл розділилися на дві частини. З одного боку ті, хто підтримував радянських партизанів, з іншого – національно налаштоване населення, що стояло на боці бандерівців. У родині Галини Макарук були ті, й ті. Материні брати були у партизанах, а батько, мати і дід не підтримували їх. Незважаючи на те, що родина Кравчуків була національно налаштована, ніхто з них не був у загонах бандерівців. І сама п. Галина вважає, що не можна одних назвати добрими, а інших – поганими. Ваги, на думку інформантки, не переважають у жоден бік: «*Бачте, мені дуже шкода отех луганських і донбасовців, шо вони не знають всенької правди. Шо бендеровці робели тоже ж зло. Но не говорім, шо то воне так вороге, а то вже добрий. У нас однаково. Віса не переважають*» (МГІ)⁴⁶.

Та все ж респондентка більше розповідає про злочини радянських партизан, які «вимітали все» у селян: «*А ми ше були бідніши, ті, шо тут [у Стобихві – А. Д.]. Бо в нас партизани вемели всьо! І корови, і коні – всьо забрали, як стоїш!*

І одежу. Партизани. Бандери не брали! Бендери не брали! Воно їм непотрибне було. Вони були діти батьків господарських. А оці, по коморах...». Недобру славу по собі залишили і ковпаківці, загони яких по дорозі у Карпати в новорічну ніч (13–14 січня) зупинилися у сусідньому с. Великий Обзир (МГІ)⁴⁷. Подібну інформацію знаходимо в спогадах очевидців про дії радянських партизанів у інших селах Камінь-Каширщини⁴⁸.

Місцеві партизани вбили дідуся Галини Макарук «за те, що він прийшов і розказав своєму двоюрідному братові, в якого два сини були в партизанах, що хтось його стужка посмекав. Обсмекав, каже, і рукавиці лежать. І каже, хто там був? Ну, що там, з братом своїм порадився. І зайшов до моєї мами, і розказує. Мати каже: Е, діду! Ми нікому не казали. – Каже, то глядіть, не пікніть нікому, що ви бачили. – Та я, каже, П. сказав. – Да й каже мати: Дідочку! Вже вас нема. Вас уб'ють там. В його ж такей вредний сен, отой В., він скаже партизанам. – Прийшли до хати й застрелили». Маму п. Галини місцеві партизани завели на кладовище і змусили копати собі могилу: «Вже сорок третій рік, вже фронт, уже давав про себе знати, о. Ну, і воне, як розгулялися. Почале за матір'ю полювати, водети на могилки. Завели раз, батько почував у клуні, десь там у пустки. Вони завели на могилки, дали лопату, викопала мати могилу собі, яму, почали стріляти. Батько зліз уже, каже, хай уже вбивають мене. Ну що ж я з дітьми зроблю? <...> Коли він зліз і йшов, він почув материн голос. Вони ведуть уже матера до діда і приказали оддати бочонок меду, масла там, яйця». З часом батько п. Галини Ілля Кравчук загинув від рук партизанів-односельчан. Можливо, справа не в політичних поглядах, а в економічному становищі родин, коли бідніші заздять більш заможним господарям і мстяться їм за добробут. Такі стосунки продовжились і в повоєнні роки, коли брат чоловіка, що вбив Іллю Кравчука, став головою колгоспу і прийшов катувати Олександрю Кравчук⁴⁹. Після цього родина цих «активістів» виїхала із села. Але на

цьому історія стосунків родин не завершилася і навіть позначилася на їхніх внуках, яких доля звела там, де вони проживали (внучка того чоловіка була першою вчителькою внучки п. Галини).

Після смерті батька родині прийшлося дуже тяжко: обстріл хати, після якого мати і діти дивом уціліли; затримання матері партизанами; скитання по лісових землянках та ін. Все це супроводжувала страшна бідність – відсутність одягу і їжі. Особливо голодними були дні, коли їх прихистив дідусь, що жив у землянці і сам доглядав трьох дітей: «Там уже такий був голод. Той дід як де дістане стаканчик молока, налле в цілий чигун воде, забілить і вже ми всі хлечемо. Мати іде десь, то хліба там дядько один собакам давав, то попросить, дайте міні ту шкурочку. Нам тако, вламає шкірочку сухую і ми в рот як канфета, з сестрою сосемо, геть розстане зусім. Так побули там. А потім переїхали в ліс, зробили із ялового гілля шалаши і жили там. Я боса зувсім. Ходела, сніг розсоваси, журахлени шукаси. Тут вигнила губа, нігті злізли до одного з ніг, з рук. Так і прийшов фронт»⁵⁰.

Зовсім по-іншому, ніж місцеві партизани, вели себе солдати радянської армії, які більше трьох місяців стояли у Стобихві, готуючись до наступу на Ковель. Родина Галини Макарук (мати і діти) вийшла з лісу і прийшла до хати свого батька, який повернувся раніше. Всі були у жахливому стані. Ось як описує маму п. Галина: «<...> в матері серняжка і фартух, як був, то тільки рубці пооставалися, гола зовсім, нічого». У дідовій хаті жило сім радянських офіцерів. Завдяки одному з них, старшому за віком, родом із Псковської області, вже наступного дня п. Олександрі виділили палатку для пошиття одягу собі і дітям: «А був з Псковської області <...>, севий, старей уже такей, років сорок п'ять було. На другий день сказав ведати палатку, одити ету бендеровку, шоб собі юбку пошела, нам портянки ведати, ше й дав чорнила, шоб покрасели <...> плаття». І лише після цього почалися допити про причетність до бандерівців, про смерть батька та ін. (МГІ)⁵¹.

⁴⁷ Романюк Н. Поліщуків-новобранців розстріляли за запізнення у військкомат. Режим доступу: URL: http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstrilyaly-novobrantsiv-za-zapiznennya-u-viiskkomat/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0qICRMQFXplsrKdUKQXqD_geutLiM5CmPdHkRoq8BVs.

⁴⁸ Кондратович О. Кримно і Бронія: минувшина і сьогодення. Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Твердиня, 2011. С. 88–90.

⁴⁹ Там само. С. 61–63, 66.

⁵⁰ Усна історія... С. 62–64; Четыре жизни...

⁵¹ Усна історія... С. 65.

З тих років день Перемоги став святом для родини Кравчуків: «<...> ми до самої смерті, як день Перемоги, ми завжди плакали і згадували руських солдат. Це було дійсно визволителі. І я кажу, перша грудочка солодоців – це грудочка цукру, це була з рук радянського солдата, червоноармійця. Ну, з тих офіцерів. Вони нас оділи, вони перелякалися, вони казали рак у реб'янка, на мене. Нема ж губи, нігтів нема. Мати каже, який рак? Сопливе воно, голе, цілу зему, три місяці почти ходило голоє по лісі, от. Взяли мене, майор медичної служби забрали, як самих таких заслужених і вилікували. Мати почту возела із Повурьська їм, і стріла, і варела їсти. Він сказав, щоб мати варела. І каже, Шура, підхарчовуй дітей, щоб коло їх. Ну, хороші солдати було, настоящі руські. Так що ми ніколи, я слова не скажу на руських. Но партізан, ізвініте. То бандіти були страшні» (МГІ)⁵².

У час підготовки наступу на Ковель, що є найбільшим залізничним вузлом Волині, мешканці навколишніх до міста сіл були переселені. Зважаючи на те, що після переселення в Бессарабію Стовбихва стояла практично пустою, біженці зайняли будівлі, що стояли вільні – хліви, клуні: «В нас, як Ковель брали, в нас були біженці, повни хате. Села сюди перекували до нас ці – Грабово, Мизово, Сереховичі. А тут, цього села, людей не було, бо виселили всіх. А в нас клуні тут стояли, хливе» (МГІ; НОО; НЮО). Про перебування у Стовбихві згадували і самі біженці із сусідніх сіл: «Мешкали ми тоді на хуторі Гростянка – це за 20 кілометрів від Ковеля, де у 1944-му ще йшли запеклі бої. Тому всіх хуторян блискавично евакуювали у село Стовбихва Камінь-Каширського району. Поселили в якійсь конюшні, постіллю була солома на землі. Вночі нас атакували хмари бліх»⁵³. Дійсно, зважаючи на велику скупченість людей, антисанітарію, масово поширились воші, блохи, короста: «Кажу, воши нас об'їдали шею. Блохи нас... Ну, я таяк було, я ж не ведумала. В хатах, де щилена, там повно блощець було. <...> Після війне. Бліх було тільки, як біженців. Оце, як Ковель брали. <...> Блохі, блохі скакали. Ме з Надьбою зайшли в клуню і ме поперелякувались. Ме були білії, а то стали чорнії. І тако,

возьмемо, як штаненята. Отако сунемо ті блохи, вони назад лізуть. Це було страшне. Кажу, короста була, напала». Все це лікували бадилля тютюну, чемерицею, сіркою, дьогтем і навіть гасом: «А потом мати як наварить бадилляків табаку. <...> Чемериці, чи табаку, це сірки доставали. А дьоготь, дядько гонив дьоготь. <...> То як понамазують нас теми. Ох кричимо там! Кричали! Голи бігали. <...> Але всьо, короста пропадає. А мене, як намазала мати газою, керасіною тою, то аж пооблазило волосся» (МНО; НОО).

У 1946–1947 рр. ситуація у с. Стовбихва змінилася. Почали повертатися «бессарабські» стовбихівці. Основною причиною стала велика засуха 1946 р., що спричинила неврожай і голод: «<...> сорок шостий – засуха. Страшний голод. Голод. Земля потрескалась, шо каже, ногу всадиш у ти щилини» (МГІ); «Їхали, там вельми голод був» (ПЄМ). Крім того, за спогадами переселенців із сусідніх сіл, сільські очільники забрали всі запаси родин⁵⁴. І тоді «бессарабці» почали збиратися додому. В першу чергу поїхали вдови, чоловіків яких розстріляли румуни як покарання за вбивство біля села їхнього солдата. Хто самостійно, а хто у складчину придбав коня, склали майно, взявши з собою і худобу, й вирушили в дорогу. Майно і діти на возі, а дорослі пішки. Дорога майже в тисячу кілометрів зайняла місяць: «І вони почале стягуватися на коника. Одного коника – дві-тре отії вдовиці особливо, перші. Перші поїхали ті, шо не мали чоловіків, шо повбивали. Почале братися додому. І так воне тисячу кілометрув. Коником, пішком, усі коло воза, ішли. Діток на возу, а ті всі пішком» (МГІ). Любов Гривенець поверталась із Бессарабії будучи при надії і вже у Стовбихві народила доньку (ГЛА).

Родині М. Гривенець, за її твердженням, в Бессарабії жилося непогано. Але батьки дуже хотіли додому і зважились на повернення. В дорозі були п'ять тижнів: «І там нам було добре. Але знаєте, батьке наши старей, все додому і додому, й додому. То їхали кіньми. П'ять неділь в дорози. І ночували в дорози, і варели, й корове з собою гнали. І багаж на возови був. І так ме їхали» (ГМП).

⁵² Усна історія... С. 65–66.

⁵³ Бондарчук А. Померли тому, що українці. Режим доступу: URL: <https://tristana073.livejournal.com/53897.html>.

⁵⁴ Жарчинська О. Вказ. праця.

Перші «бессарабці» повернулись до села наприкінці серпня, якраз на престольний празник: «*І прийшло під осінь – на Спаса вже, на Сплення, в нас празник*» (МГІ). Однак вони не знали, що їх тут чекає – їхали з одного села, а повернулися в інше – розорене. Багатьох людей вже не було в живих, не стало євреїв, знищених німцями в роки війни. Стобихівці одразу ж зіткнулися з численними проблемами. Найголовніша – де жити? В селі залишились лише поодинокі хліви і клуні, жител не було: «*Приїхали сюде – хатив нема. <...> бо тут война, буле й бульбаши, і партізани, і хто знає шо було*». Будували землянки, «бордеї» («*бордеї отакє построїли*»). Брат Марії Гривенець, побачивши умови, в які він потрапив, повернувся назад у Бессарабію, «*бо там легше жетти*» (ГМП).

Друга проблема, яку вирішували стобихівці по поверненні з Бессарабії – що їсти. Мали корів, з собою привезли трохи харчів, але попереду була тривала зима: «*І все. Ну, зима. Куди? Як? Їсти шо там? Муке вони трошки привезли. Ну, в їх корови були*» (МГІ); «*<...> як ме приїхали оце з Бессарабії, це ж голод був <...> приїхали осенню. Нема ничего*» (НЮО). Мешканці сусідніх сіл, що повернулися з Бессарабії, розповідали, що все, що привезли з собою, забрали до колгоспу⁵⁵.

Щоб вижити, почали продавати або міняти на продукти одяг та крам, який привезли з собою: «*То ці, з Бессарабії, як приїхали, а там, за Румунії, дуже шовку було багато, бо там шовкопряд даже, румини спеціалізувалися. І шовк там, на-*

туральний. То в їх був ріпс – шовкове, крїндишин матер'ял. Атлас. <...> І воне понавозили сюде сундучке такє із того атласу» (МГІ; НОО). Батько Марії Гривенець поміняв на зерно «хворму» своєї дружини (комплекс традиційного вбрання) та вишиті рушники: «*<...> приїхали з Бессарабії, то не було шо їсти, <...> то така сама хворма <...>. То батько одніс десь, виміняв на якесь жето, бо ж тоді їсти хотілося. І рушників було багато*» (ГМЯ).

Юхим Набруско, якому тоді було 18 років, та інші чоловіки зайнялися риболовлюю, що поповнювала харчовий раціон стобихівців. Викопували центральне русло річки, робили язї і ставили у них риболовні пастки кабоші. Інформант стверджує, що риби тоді було дуже багато: «*Отакі цуки. Тоді реби тильки було, шо, шо!*» (НЮО).

Коли харчів не стало, окремі стобихівці ходили по навколишніх селах просити харчів, щоб дотягнути до весни: «*Як приїхали з Басарабії, ну то шо ж, з чим вони приїхали, цілий місяць їхали подводою. Вони нічо не привезли їсти. Вони ходили по селах, <...> просили. Картопли поназбирають, то привезуть*». При цьому респонденти наголошують, що голоду у селі не було: «*Ну, шоб голод був десь в селі, то не було по цих селах*» (ГЛА).

За рік-два життя в селі налагодилась, перейшло в мирне русло. Стобихівці будували нові хати, окремі з яких збереглися до початку ХХІ ст. (див. фото). Створений колгосп імені Чапаєва. У 1948 р. в селі було вже 130 сімей.

Повоєнне житло. 2010 р.

⁵⁵ Жарчинська О. Вказ. праця.

⁵⁶ Якименко М. У Стобихві свій календар... С. 52.

Але Поворський полігон знову нагадав про себе. Військовики вирішили відбудувати його. Тому вже у 1951 р. Камінь-Каширська райрада прийняла рішення про чергове виселення стобихівців, але тепер вже в недалекі світи, а в сусіднє с. Великий Обзир⁵⁶. І знову багато родин вирішують не покидати село. І продовжують жити під вибухи бомб на полігоні, відстань до якого всього 3 км.: «Авіація біла, одна авіація. Прилетали із Староконстантиновки, і з Білорусії, і з Львова, ну, з усюда, геть скрізь прилетали. Падали бомби геть блезенько, да. Покотелосся пуд саму школу, пуд окно впала і не розорвалася. Якбе розорвалася, то було б школу порвало» (ГІЯ). У ті роки багато стобихівців переїхали до Ковеля, Нововолинська, де якраз почалося будівництво шахт, до інших сіл. Тим, хто погодився на виселення із села, держава виплачувала грошову компенсацію за залишене у Стобихві майно: «Гроши люде позабирали. Хто в Ковелі постройв хате за теї гроши, то має хату. Шоб виселялися. Ну, за теї хате платели гроши. І іде строй собі хату, або де квартиру купляй, чи шо там. А хто на книжках положев, так воне й пропали, тії гроші. А так, то теї, то хоч у Ковелі построи хате» (ГІЯ). Вийшовши на пенсію, окремі родини повернулися назад у рідне село: Олександра і Юхим Набруски, Надія Мандровська та ін.

Ті ж, хто залишився в селі, працювали в колгоспі, який, за словами Галини Макарук, був гірший за кріпацтво, з якого можна було викупитись, а з колгоспу – ніколи. Жінка кілька разів намагалася вступати в середні професійні заклади, але всюди вимагали довідку-дозвіл з колгоспу. Паспортів у ті роки колгоспники також не мали. І лише за сприяння колишнього стобихівського голови колгоспу закінчила курси медсестер. Працювала у Великому Обзирі, а коли у Стобихві збудували фельдшерсько-акушерський пункт, перейшла туди, віддавши улюбленій справі 41 рік (МГІ)⁵⁷.

З 1950-х років Стобихва почала занепадати. У 1956 р. місцевий колгосп приєднали до Великого Обзира. Туди ж перевезли ферму і сільський клуб. Розібрали й школу-семирічку і віддали у с. Оленине⁵⁸. Влада заборонила будівництво нових будинків: «Тутка не давали строїтися. Вопше, не давали! Якби хтів хату по-

строїти, то не давали» (ГІЯ). Іван Гривенець багато років хотів побудуватися у Стобихві, але наважився на новобудову (єдину у Стобихві!) лише у середині 1980-х рр.: «Ну, вже, вже тоді стала власть сюде-туде. Ну, вже вроді вже стали того полігона знимати. Я там попитався, бо я там робев в колгоспі, попитався, каже, бере строй. Але я думав її перевезте десь у друге місце. Ну, десь, чи в Маневичі, чи ше куде. Але вже й так, і вже на місци построи. Батько каже, вже тутека світло мають проводити, каже. Стали світло проводити. Так і ця хата й осталася» (ГІЯ).

Практично до кінця минулого століття у Стобихві не було електроенергії. Інформанти звинувачують у цьому і владу, і тодішнього голову сільської ради, до якої входило село: «А председатель у нас тут такей був, шо я, всьо-равно село не буде существовати. Вин не давав ничего. Раз провели ж ці, оції стовбе, високовольтни, до села. А він взяв ці столбе забрав. Сказав, я цьому селі не дам существовати. То вин так робев» (НЮО).

Відсутність дороги, світла, заборона на будівництво привели до швидкого скорочення чисельності населення. Як стверджують інформанти, як тільки молоді люди створювали сім'ї, одразу ж покидали село: «І ото колесь батько, мати, діти – нікуди не їдуть, тико вдома. А тепер шо? Нас ше виселяли <...>. В нас свету не було, в цим селі. То да й шо ж? От, ожениться й іде, іде світом. Нас по цілому світи, наши, з цього села є! І в Басарабії, і Одеса, й Дніпропетровск, і Львови, і в Ковелі, і де тико хоч! Да й от!» (СОС).

Але ті, хто залишався у селі, жили дружно: «Всякою всячиною [ділилися – А. Д.], сусід з сусідом мусив дружньо жити». Носили один одному свіжину, коли закололи свиню, ділилися молоком з тими, хто не мав корови: «Як першого порося зарізали, це було десь пядесят, ой, третій може рік, другий, о. Бо то від війни ми не могле розжетися. А то вже стяглася. І мати вже всім. Отой не бев, дитено, і той не бев і треба йому занести. І молоко мати носела. Тут в нас жинка живе Шура, о. Вони жили геть в лісі там! Коло ліса. І в їх не було нічого, то мати сера їм назбирає. <...> А потім вже, в Пилиповку, десь тоді нема сера

⁵⁷ Усна історія... С. 57.

⁵⁸ Якименко М. Попроси у криниці дощу...

і вже розносили. То мати вже в мисочку, і занеси но» (МГІ). Пасічники частували односельчан зібраним медом: «Но пасічник мусить роздати мед людям, сусідам, бо бджоли не будуть вестися. <...> І вже мати качає мед, бочка вже, або ріже таке, або так набирає, і занесе тому, занесе тому, занесе тому. То був закон» (МГІ). Рибалки ділилися з сусідами спійманою рибкою: «Настоящи рибакє. <...> І тої риби наловить, і вже діти є в сім'ї, мисочку наклав – занесе но там до теї, Ляшиси занесе-но Гапці занеси-но там. Людям, сусідам кругом, треба рознести» (МГІ).

Будучи відрізнаними від світу, стобихівчани організовували собі і колективне дозвілля та спільне виконання окремих робіт – збирались на вечірки, ткали, в голос читали книги: «Ми собі збирались в одну хату. Вечорки в нас були весь час. Ми ткали. Шоб убити час, ми собі рушніке ткали там, дорожжі – хто шо хотів. Пряли. <...> В нас завжди прейдуть, давай, почитасмо шось».

Ситуація змінилася після проведення у 1989 р. електроенергії: «І тут світло дали! Боже! А <...> навесні привезле телевізори всім, маленькі таке. Цивілізація в село прийшла! Вже носа вткнув у той телевізор – і до сусіда не треба йти! І тепер же ж у нас, ото ше смеркає, ме закривасмося і вже телевізори девимося, хай там шо! І не йдуть. І кнежка відпала, яку любели читати вголос» (МГІ).

Значною подією у житті стобихівців стало знімання тут у 1990 р. фільму «Микола Вавилов», де було задіяно багато сільських мешканців, у т. ч. й мама Галини Макарук Олександра Кравчук⁵⁹. Пані Галина розповідає про зустріч з відомими артистами більшість яких на час зйомок оселилися у хатах селян, про спілкування із Богданом Ступкою, який грав роль Лисенка⁶⁰.

На початку 1990-х старожили Стобихви надзвичайно чекали Незалежності України: «Ми знали кожного депутата, кожне все. Так,

на стільки переймалися». Старенький дідусь, якому на той час було 90 років, ходив з радіоприймачем, щоб не пропустити жодної новини. А коли захворів, то попросив Галину Макарук, щоб після його смерті вона повідомила про результати референдуму: «Но він, дід ходев із радіом, щоб ни одного слова не пропустити. <...> Вже ходить, вже всьо мені розкаже. А заболів він. Каже: Галко! Я може вмру, преїдеш, як першого грудня, як скажуть Так! – бути, чи не бути Україні, то прийдеши [на могилу – А. Д.] і скажеш мені. А як провалиться Незалежність, то не приходь, каже. І він умер. Він умер, не дожев дві неділі до цього [до референдуму – А. Д.]. І тут Так! сказали. Я вже йому пішла і кажу: Діду! Там всьо! Можу тебе порадувати, що Україні сказали Так!» (МГІ).

Родзинкою Стобихви є оновлена ікона Миколи Чудотворця, яку родина Тарасюків привезла з Бессарабії, де її знайшли на смітнику. Ікона була дуже стара, вся чорна, розвалювалася: «Щоб ту ікону ви побачили, вона була чорна. Не лиця не видно, нічого. <...> Її знайшли, знайшли на смітнику. Чорна, чорна. Вже вона була стара» (ЄОА; МНО). Цікаво, що ікона оновилася 1995 р. після смерті господині, коли на ній міняли скло. Тоді родина Олександра Євтушика вирішила не повертатися у Нововолинськ, де жили, а залишилися у хаті з іконою. Вірячи у цілющість ікони, стобихівчани збиралися до неї на молитву.

Своєрідним символом села дотепер є старий дерев'яний колодязь, викопаний колись дідусем Віктора Набруска, колишнього президента радіокомпанії України (див. фото).

Село потрохи старіло і вимирало. Однак в останні роки Поворський полігон, який практично припинив існування, знову нагадав стобихівчанам про себе. Правда, їх вже не виселяють. Просто хочуть відібрати землі селян, які на картах Мінооборони належать військовому відомству, а на цивільних – сільраді⁶¹.

⁵⁹ Четыре жизни...

⁶⁰ Зубчук К. У Стобихві, яка жила без світла, декорації для фільму були непотрібні, а всі мешканці стали акторами. Режим доступу: URL: <https://www.volyn.com.ua/news/59187-u-stobikhvi-yaka-zhila-bez-svitla-dekoratsii-dlya-filmu-buli-ne-potribni-a-vsi-meshkantsi-stali-aktorami.html>; Слюсар Н. Завдяки Іванові Корсаку у глухому поліському селі знімали кіно. URL: <https://ivankorsak.com/zavdyaky-ivanovi-korsaku-u-gluhomu-poliskomu-selivzimaly-kino/>; Ступка вчив танцювати гопак... URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/stupka-vchiv-tancyuvati-gopak>.

⁶¹ Шиліпук С. Мінооборони судиться із Великообзирською сільрадою за землю. Режим доступу: URL: <http://polissia.net/?p=996>.

Члени експедиції 2010 р. в стовбихівському одязі біля старого колодязя.

Стовбихва
сьогодні.
2010 р.

Господар на садибі
лише старий дуб. 2010 р.

Сьогодні Стобихва перетворилась на зовсім маленьке село (див. фото), в якому проживає всього 37 мешканців: «Я вейду з хати – плакати хочеться. Не побачиши людени» (СОС); «А тепірку тут десіть хат, всі старей. Нема ничего» (ГЛА). З корінних мешканців Стобихви на червень 2019 р. у селі залишилося лише десять осіб – 5 чоловіків і 5 жінок. Когось забрали до себе діти, а більшість відійшли в інші світи. Ще під час експедиції 2010 р. Олександра Савонюк озвучила ще одну проблему стобихівців старшого віку, які часто не можуть дожити останні дні у своєму селі, тому що немає кому за ними доглядати: «І самеї старей, та вмирають. То, чи воне тут вмирають? <...>. Шо ж той батько? Він сам собі і їсти не зварить! То як він тут буде, у хати?» (СОС). Тому стобихівці знову їдуть у світи. Наприклад, у Кострому забрали інформантів Олександрю і Юхима Набрусків. Пусткою залишаються стобихівські хати.

Однак, незважаючи на скорочення населення (не так давно стобихівців було 58), з'явилась надія на відродження села, так як у Стобихві тепер є дітки шкільного і дошкільного віку. Покинуті стобихівські хати купують для літнього відпочинку. Тут оселився й мешканець Каменя-Каширського краєзнавець Сергій Ус, якого називають “стобихівським Робінзоном”⁶².

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. В ході проведеного

дослідження з'ясовано, що основними причинами трансформації Стобихви від містечка до невеликого вмираючого села стали кількарізкові виселення її мешканців і руйнування. Перше виселення у Сибір, Поволжя, а також сусідні повіти пов'язане із запеклими боями, що розгорнулися тут в роки Першої світової війни (Брусиловський прорив). За час Стохідської операції (Стохідська м'ясорубка) Стобихва була повністю зруйнована. У 1940 р., у зв'язку з будівництвом Поворського полігону, стобихівців переселили у Бессарабію, звідки частина їх повернулася у зв'язку з голодом 1946 р., і знову у знищене село. Третє виселення почалося з 1951 року, коли стобихівчан переселяли у сусідні села та міста і заборонили будівництво нових жител. Залишилась лише невелика кількість мешканців, які до кінця 1980-х років жили без дороги і електрики. Сьогодні (на червень 2019 р.) у Стобихві залишилось лише десять корінних мешканців.

Подальшого і більш конкретного вивчення потребують усі сторінки історії села ХХ століття, особливо періоду Другої світової війни та перших повоєнних років і протистояння в середовищі стобихівців. Доцільно з'ясувати географію розселення мешканців Стобихви, виселених у 1940–1950-х рр. Доцільне вивчення звичаєво-обрядової культури.

Список респондентів

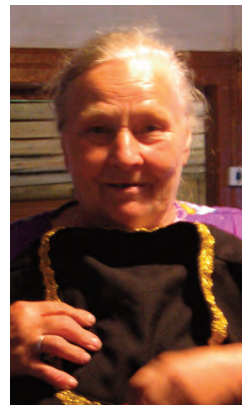
ГЛА – Гривенець
Любов Архипівна,
1925 р. н.

ГМП – Гривенець
Марія Пилипівна,
1928 р. н.

ГО – Гривенець
Оксана, 1929 р. н.

НОО – Набруско
Олександра Олек-
сандрівна, 1934 р. н.

СОС – Савонюк
Олександра Митро-
фанівна, 1929 р. н.

⁶² Зубчук К. Проміняв райцентр на віддалене село, щоб... написати книгу. Режим доступу: URL: <https://www.volyn.com.ua/news/1243A63-prominiav-raitsentr-na-viddalene-selo-shchob-napysaty-knyhu>; Федорович О. Стобихівський “Робінзон” або Навіщо пенсіонер з райцентру оселився у віддаленому селі. URL: <http://polissia.net/?p=2786>.

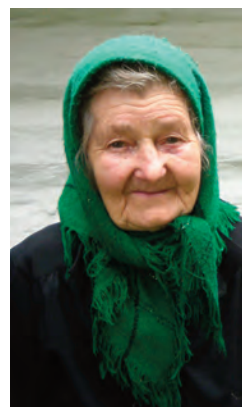
ГІЯ – Гривенець
Іван Якович,
1951 р. н.

НЮО – Набруско
Юхим Олександрович,
1928 р. н.

МОІ – Макарук
Олена Іллівна,
1940 р. н.

ГЛІЯ – Герасимчук
Любов Яківна,
1925 р. н.

ГМЯ – Гривенець
Марія Яківна,
1946 р. н.

ЄОА – Євтушок Олександр Адамович, 1928 р. н.

МНО – Мандровська Надія Олександрівна, 1940 р. н.

ПЄМ – Прохорчук Євдокія Миколаївна, 1923 р. н.

References

Bondarchuk, A. (2013, November 23). Pomerly tomu, shho ukrajinci. Retrieved from <https://tristana073.livejournal.com/53897.html> [in Ukrainian].

Dem'janjuk, O. (2013, August 26). Pereselennja zakhidnoukrajinskogho naseleennja pid chas Pershoji svitovoji vijny. Retrieved from <http://www.vox-poli.com.ua/rubriki/politika/pereselennazahidnoukraie nskogonaseleennapidcaspersoiesvitovoievijniavtorde-manukoleksandr> [in Ukrainian].

Dmytrenko, A. (Comp.) Usna istorija sela Stobykhva (u spoghadakh Oleny Makaruk) [Oral history of the village Stobihova (in the memoirs of Olena Makaruk)] (Gh. Bondarenko, N. Pasj, A. Syljuk, Eds.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Kaminj-Kashyrskij rajon v istoriji Ukrainy ta Volyni* (64), 55–56. [in Ukrainian].

Fedorovych, O. Stobykhvivs'kyj "Robinzon" abo Navishho pensioner z rajcentru oselyvsja u viddale-nomu seli. *Polissja*. Retrieved from <http://polissia.net/?p=2786> [in Ukrainian].

Ivshyna, L. (Ed.) (2002, August 07). Stupka vchyv tancjuvaty gopak... *Denj*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/stupka-vchiv-tancyuvati-gopak> [in Ukrainian].

Ivshyna, L. (Ed.) (2002, August 09). Chetyre zhizni baby Lyashikhi. *Den*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashihi> [in Russian].

Istorija Kovelja. (2018, July 29). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Ковеля [in Ukrainian].

Jakymenko, M. Poprosy u krynci doshhu. *Gholos Ukrainy*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/184430> [in Ukrainian].

Jakymenko, M. (2017). U Stobykhvi svij kalendar [Stobykhva has his own calendar]. (Gh. Bondarenko, N. Pasj, A. Syljuk, Eds.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Kaminj-Kashyrskij rajon v istoriji Ukrainy ta Volyni* (64), 51–55.

Kondratovych, O. (2011). *Krymno i Bronycja: mynuvshyna i sjoghodennja. Istoryko-krajeznavchij narys* [Krymno and Bronitsa: past and present. Historical and ethnographic essay]. Lucjk: Tverdynja. [in Ukrainian].

Na Kaminj-Kashyrshhyni poljski muzejnyky zbyraly svidchennja pro podiji Drugohoji svitovoji vijny. (2019, June 07). *Muzejnij prostir Volyni*. Retrieved from <http://volyn-museum.com.ua/news/na-kamin-kashirshhyni-polski-muzejniki-zbirali-svidchennja-pro-podiji-drugohoji-svitovoji-vijni/2019-06-07-4673> [in Ukrainian].

Nyvchuk, S. (2003). Selo moje, dlja mene ty jedyne. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/9-selo-moe-dlja-mene-ti-edine-trista-lit-stobikhvi.html> [in Ukrainian].

Romanjuk, N. (2019, June 24). Polishhukiv-novbranciv rozstriljaly za zapiznennja u vijskkomat. *Visnyk*. Retrieved from http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstriljaly-novbrantsiv-za-zapiznennja-u-viiskomat/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0q1CRMQFXplsrKdUKQXqD_geutLiM5CmPdHkRoq8BV_s [in Ukrainian].

Romanjuk, N. (2007, August 29). Stobykhvycjke dyvo. *Ukrajina moloda*. Retrieved from <https://www.umoloda.kiev.ua/number/985/164/35799/> [in Ukrainian].

Shylypuk, S. Minoborony sudytjsja iz Velykoobzysrskoju siljradoju za zemlju. *Polissja*. Retrieved from <http://polissia.net/?p=996> [in Ukrainian].

Sljusar, N. (2018, January 15) Onovylasja ikona u khati – a v ghospodarja vidkryvsja dar peredbachenja. *Visnyk*. Retrieved from <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/33099/> [in Ukrainian].

Sljusar, N. (2018, January 25) Zavdjaky Ivanovi Korsaku u ghluhomu polisjkomu seli znimaly kino. *Ivan Korsak: Portret. Tvorchistj. Dumky. Naghorody*. Retrieved from <https://ivankorsak.com/zavdyaky-ivanovi-korsaku-u-ghluhomu-polisjkomu-seli-znimaly-kino/> [in Ukrainian].

Solonenko, M. (2017, Decembe 08). Litopysci ne perevelysja. *Gholos Ukrainy*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/296949> [in Ukrainian].

Soroka, Ju. (2011). Zakhidnoukrajinsjki zemli na pochatkovomu etapi Drughoji svitovoji vijny: bizhenci, vijsjkovopoloneni, obmin naselennjam. *Etnichna istorija narodiv Jevropy*, 34, 4–8. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_34_3 [in Ukrainian].

Stobykhva: vidkryly pam'jatnyj znak zaghyblim odnoselchanam u Drugij svitovij vijni. (2018, June 23). *Rajon Kaminj-Kashyrsjkyj*. Retrieved from <https://kamin.rayon.in.ua/news/76187-stobihva-vidkrili-pamiatnii-znak-zagiblim-odnoselchanam-u-drugii-svitovii-viini> [in Ukrainian].

Teodorovich N. (1903). Volyn v opisanii gorodov, mestecek i sel v tserkovno-istoricheskom, geograficheskom, etnograficheskom i dr. otnosheniyakh. Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvey i prikhodov Volynskoy eparkhii. Vol. V: Kovel'skiy uezd [Volyn in the description of cities, towns and villages in the church-historical, geographical, ethnographic and other relations. Historical and statistical description of

the churches and parishes of the Volyn diocese. Vol. V: Kovel'sky region]. Pochaev: Tipografiya Pochaev-Uspenskoj Lavry. [in Russian].

Trofimuk-Kyrylova, T., & Chybyrak S. (2016). Z istoriji evakuaciji ta bizhenstva meshkanciv Volyni u period Pershoji svitovoji vijny [From the history of evacuation and residents of Volyn during the First World War] (Gh. Bondarenko, A. Syljuk, P. Khomych, Eds.). Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Persha svitova vijna na Volyni ta Volynsjkomu Polissi, (58), 51–54. [in Ukrainian].

Zharchynsjka, O. (2009, April 01) Dodomu z Bessarabiji volynjany jshly misjacj. *Visnyk*. Retrieved from <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/04/01/8337/> [in Ukrainian].

Zabolotnyj, I. (1964). *Neskorena Volynj. Narys z istoriji revoljucijnogho rukhu na Volyni. 1917–1939* [Unbowed Volhynia. Essay on the history of the revolutionary movement in Volhynia. 1917–1939]. Ljviv: Kamenjar [in Ukrainian].

Zlatoghorsjkyj, O. (2010, July 05). Ekspedycja v selo Stobykhvu. Retrieved from https://vf-ndc-oasu.ucoz.ru/news/ekspedycja_v_selo_stobikhvu/2010-07-05-100 [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2019, March 15). Ghalyna Makaruk: “Teper mozhu i vmyraty”. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/122952-halyna-makaruk-teper-mozhu-i-vmyraty> [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2019, March 26). Prominjav rajcentr na viddalene selo, shhob... napysaty knyghu. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/124363-prominjav-raitsentr-na-viddalene-selo-shhob-napysaty-knyhu> [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2016, September 29). U Stobykhvi, jaka zhyla bez svitla, dekoraciji dlja filjmu buly nepotribni, a vsi meshkanci staly aktoramy. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/59187-u-stobikhvi-yaka-zhyla-bez-svitla-dekoratsii-dlya-filmu-buli-ne-potribni-a-vsi-meshkantsi-stali-aktorami.html> [in Ukrainian].